

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-86>

УДК 94(4/9)

Єремеева І.А., Миропольський В.В.

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

ПРОБЛЕМИ ВИЗНАННЯ ПРАВЕДНИКАМИ НАРОДІВ СВІТУ (НА ПРИКЛАДІ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО)

Анотація. У статті аналізується проблема відмови Державою Ізраїль у наданні греко-католицькому митрополиту Андрею Шептицькому звання Праведника народів світу із врахуванням історико-політичних та морально-етичних аспектів питань Голокосту та Другої світової війни в цілому. Визначені критерії визначення та особливості юридичного статусу Праведника народів світу відповідно до законодавства Держави Ізраїль. Надається оцінка ставлення митрополита Андрея Шептицького до комуністичного та нацистського тоталітарних режимів. Досліджена діяльність Андрея Шептицького щодо спасіння єврейського населення від нацистського переслідування та проаналізовані причини його невизнання Праведником народів світу.

Ключові слова: Голокост, Праведник народів світу, Андрей Шептицький, нацизм, геноцид.

Yeremieieva Iryna, Myropolskyi Veniamin

Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs

PROBLEMS OF RECOGNITION AS RIGHTEOUS AMONG THE NATIONS (THE CASE OF METROPOLITAN ANDREI SHEPTYTSKYI)

Summary. The article is devoted to analysis the refusal by the State of Israel to grant Andrei Sheptytsky the title the Righteous among the nations, taking into account the historical, political and ethical aspects of the Holocaust and the Second World War. The criteria for determining and peculiarities of the legal status of the Righteous Among the Peoples of the World are determined in accordance with the laws of the State of Israel. An estimation of the attitude of Andrei Sheptytsky to the communist and Nazi totalitarian regimes is given. The work of Andrei Sheptytsky concerning the rescue of the Jewish population from the Nazi persecution has been explored and the reasons for his non-recognition as the Righteous among the nations has been analyzed. The analysis of the criteria for granting the status of the Righteous Among the Peoples of the World suggests that the activities of Metropolitan Andrei Sheptytsky correspond to the above norms. The reason for Yad Vashem's refusal to grant Andrei Sheptytsky the title of the Righteous among the nations is cooperation with the occupation of the Nazi regime, the greetings of the Hitler Army in Lviv, contacts with the German leadership. Sheptytsky's person can not be considered beyond the historical context. The reasons for Sheptytsky's sympathy with the German authorities are anti-Ukrainian and the repression of Soviet power and the desire to minimize the devastating consequences of occupation for Ukrainians. Metropolitan's views survived the evolution from a favorable attitude to the Nazi regime until the complete rejection of its antihuman nature, which resulted in concrete actions to counter the Holocaust. The treatment of Andrei Sheptytsky's person is based on the Soviet myth, which contributes to stereotyping the image of the metropolitan in the world as a guide to the Nazi regime. Thus, the reasons for refusal to grant the Scheptytsky title of the Righteous among the nations are of a political nature. Andrei Sheptytsky and his attitude toward the Jews are a symbol of the complex ethical dilemma, the dynamics of the views and responsibilities for their mistakes.

Keywords: Holocaust, the Righteous among the nations, Andrei Sheptytsky, nazism, genocide.

Постановка проблеми. Дослідження проблем Голокосту неможливо без аналізу феномену Праведників народів світу – почесного звання, що присуджується Державою Ізраїль людям, які в роки Другої світової війни в окупованих нацистами країнах Європи рятували євреїв від знищення. Процедура надання звання Праведника може ускладнюватися через існуючі стереотипні уявлення щодо неоднозначної діяльності окремих осіб у роки Другої світової війни та виявляє значні ідеологічні та морально-етичні суперечності сучасного життя. Прикладом такої упередженості є справа греко-католицького митрополита Андрея Шептицького. Розбіг в оцінках постаті Андрея Шептицького актуалізує необхідність неупередженого докладного вивчення його ролі в спасінні євреїв під час Другої світової війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проблеми Голокосту, як наймасштабнішого злочину проти людяності

в ХХ ст. традиційно є предметом наукового аналізу. Інтерес до українців, що рятували євреїв під час Голокосту, зокрема постаті Андрея Шептицького підтверджується значним масивом публікацій, серед яких роботи І. Щупака [7; 8], Редліха Шимона [4], Сугацької Н.В. [5], Сурмач О.І. [6]. Оцінюючи ступінь наукової розробки явища Праведників народів світу слід зазначити, що існуючі роботи часто мають описовий характер, зосереджуючись на біографічних подробицях осіб, що отримали почесне звання, при цьому з поля зору дослідників випускаються аспекти суперечності трактовки критеріїв надання статусу Праведників народів світу. У зв'язку з цим набуває актуальності необхідність детального вивчення причин подібного явища, що дозволить досягнути проблему ідеологічної стереотипізації історичних постатей, що діяли в неоднозначних умовах воєнного часу.

Метою даної статті є об'єктивне висвітлення діяльності Андрея Шептицького під час Голокосту та дослідження проблеми невизнання його Праведником народів світу.

Виклад основного матеріалу. Поняття Праведник народів світу (Хасідей Уммот Хаолам) є рабіністичним терміном, яким позначають представників відмінних від іудаїзму релігій, що дотримуються основних біблейських заповідей, включаючи заборону на кровопролиття. У сучасному світі це визначення також відноситься до представників інших національностей, які в роки Другої світової війни «ризикували своїм життям заради порятунку євреїв» [3], рятуючи їх від Голокосту. Відповідно до ст. 9 закону Держави Ізраїль «Про увічнення пам'яті мучеників та героїв», звання Праведника народів світу присуджується Меморіалом Яд Вашем, на підставі наступних критеріїв: активна участь у порятунку євреїв від небезпеки негайного знищення або депортацію в табори смерті; реальна небезпека для рятівника і його близьких; дії рятівника не передбачали винагороди; факт порятунку підтверджується свідченнями тих, хто вижив або наявністю відповідних документів [9]. Переважані критерії засвідчують неупереджений та свідомий характер дій тих, хто рятував євреїв під час Голокосту. Звання Праведника народів світу надано вихідцям із 44 країн світу, об'єднує яких, за визначенням Яд Вашем, «людяність, мужність, прагнення в жорстких умовах терору зберегти кращі моральні якості» [3].

Доповненням до наведених вище критеріїв є перелік дій, здійснення яких під час Голокосту є підставою для отримання звання Праведника народів світу: надання таємного притулку; допомога в приховуванні належності до єврейської нації; участь в організації втечі із гетто або концтабору з подальшим приховуванням; сприяння в переході через кордон до нейтральних країн або на більш небезпечну територію; участь у порятунку єврейських дітей у випадках неминучого розставання з батьками [9]. Такий детальний перелік вимог свідчить про увагу, що приділяється сучасною єврейською спільнотою до проблем Голокосту та повазі до представників інших національностей, які в роки Другої світової війни кинули виклик ідеології нацизму та відновлювали принципи гуманізму, рятуючи євреїв.

Поряд з критеріями, що надають підставу присвоїти звання Праведник народів світу існують такі, що накладають обмеження на присудження цього почесного звання. Зокрема, звання Праведник народів світу не надають у наступних випадках: отримання грошової або іншої винагороди; прагнення навернути єврея, якого рятують в іншу віру; порятунок, що став результатом партизансько-підпільної діяльності, яка не ставила своїм завданням порятунок євреїв; співучасть рятівника у масових вбивствах, інших військових злочинах, пов'язаних з нанесенням шкоди людям, навіть якщо одночасно з цими діями було врятовано одного або декількох євреїв [3].

Проблема невизнання Праведником народів світу має не тільки об'єктивний, але і суб'єктивний характер, зокрема історії відомі особи, які не отримали звання Праведника, хоча з огляду на їх дії під час Другої світової війни заслуговують на нього. До таких належить Андрей Шептицький – релігійний діяч, відомий в Україні гуманіст. Андрей Шептицький був митрополитом української греко-католицької

церкви протягом 1901-1944 рр. Значущість по-статі митрополита для українців демонструють епітети, якими нагородив його народ: Український Мойсей, Духовний будівничий, Провідник української нації, Великий митрополит. За період каденції митрополита Шептицького територія Західної України неодноразово змінювала державну належність: перебуваючи офіційно у складі Австро-Угорщини, протягом Першої світової війни зазнала російської окупації; короткий період державності ЗУНР завершився іноземною колонізацією, в якій Галичина стала частиною Польщі; радянська окупація 1939-1941 рр. змінилася німецькою. Традиційно, політика цих держав мала антиукраїнську спрямованість, внаслідок чого українці головною задачею вважали збереження національної ідентичності, що стало основою діяльності Андрея Шептицького – він завжди стояв на позиціях захисту українських національних інтересів, незважаючи на політичний статус українських земель. В період своєї каденції митрополит Шептицький зміцнює позиції греко-католицької церкви, яка остаточно перетворюється на потужну проукраїнську інституцію. Будучи одним із найбагатших людей Галичини він виступав меценатом, фінансуючи українські культурно-просвітницькі товариства, лікарню, в 1905 році заснував Національний музей у Львові. Підтримував економічні проекти українців, зокрема кооперативний рух. Шептицький виступав з офіційними вимогами щодо надання українцям рівних прав з іншими народами Австро-Угорщини, включаючи право участі у виборах, здобуває дозвіл австрійської влади на будівництво українського університету у Львові (проект не реалізований через Першу світову війну). Андрію Шептицькому належить авторство меморандуму про майбутній устрій України, який він збирався подати австро-угорському уряду. В період російської, а потім і польської окупації митрополит Шептицький активно обстоював ідею незалежності та соборності України та засуджував ліквідацію української державності. Наведене вище дозволяє нам зробити висновок, що митрополит Шептицький був не тільки релігійним діячем, а й науковцем та політиком, що демонструє багатогранність цієї історичної постаті. В межах даної статті доцільним буде детальніше зупинитися на висвітленні еволюції поглядів та діяльності Андрея Шептицького в 1933-1944 рр., що дозволить сформулювати ставлення до проблеми ненадання статусу Праведника народів світу митрополиту.

В українсько-єврейських відносинах є складні періоди непорозуміння, спричинені відмінністю соціально-економічних та правових статусів періоду Речі Посполитої, нездатністю української влади періоду УНР завадити єврейським погромом. Аналіз цих епізодів не є метою даної статті, але вони засвідчують існування основи для антисемітських настроїв в суспільстві, що активно підігрівалися як німецькими нацистами, так і радянською владою. Трагічним для євреїв був прихід нацистів до влади у Німеччині, що поклало початок бойкоту єврейських магазинів, етнічним чисткам, погромам тощо. Ставлення до євреїв з боку радянської влади не мало такої відкритої агресії, але, незважаючи на політику ко-

ренізації в СРСР 20-х рр., заяви про національну рівність у 30-х рр. становище євреїв погіршувалось. Початок Другої світової війни ускладнив ситуацію, німці перейшли до відкритого переслідування та знищення євреїв, будувалися концтабори, на окупованих Німеччиною територіях розпускалися чутки про «жидобільшовизм», що поширювало антисемітизм.

Митрополит Андрей Шептицький підтримував тісні зв'язки з єврейським народом, здійснював регулярні канонічні зустрічі з єврейською общиною та її лідерами. Відомо, що митрополит володів івритом, що у християнських колах вважалось неправильним. Шептицького звинувачували у симпатіях до євреїв, або, навіть, належності до єврейської нації, у відповідь на ці закиди він пояснював мету своїх зустрічей «поширенням Святого Писання серед іновірців» [4, с. 88].

В той же час, незважаючи на гуманний характер цих зустрічей та намірів Андрея Шептицького за твердженням Ш. Редліха «у 1920 р., коли на Галичині була зроблена спроба створити радянську республіку, Шептицький виступив її критиком і стверджував, що вона організується «євреєм-диктатором»» [4, с. 90], подібне висловлювання можна розцінювати як прояв антисемітизму або як спосіб привернення прихожан до церкви під впливом антисемітизму. Близький до Шептицького єпископ Іван Бучко стверджував, що він є противником антисемітизму та публічно його засуджує, як і митрополит Шептицький. В той же час митрополит писав кардиналу Тиссерану «про появу значної кількості біженців євреїв», які «значно ускладнюють життя». Митрополит стверджує, що «євреї у непомірній кількості проникли в економіку і надали діяльності радянської влади характер брудної наживи, що притаманна дрібним торговцям». В листі до Ватикану він писав, що «в нас велике опасіння за школярів, оскільки начальство у цих школах частіше або євреї, або атеїсти» [4, с. 92], такий хід думок може свідчити про дві речі: або це є свідченням антисемітизму, або переживання Шептицького з приводу того, що християнська церква втрачає свої позиції та непримиримість до радянської влади в цілому.

Митрополит Шептицький був опонентом радянської влади, засуджуючи її злочини. Так, у 1933 р. він звернувся з посланням «Україна в передсмертних судорогах», в якому засуджував штучний голод, організований більшовиками в Україні. Своє негативне ставлення до комуністичної ідеології в цілому, Андрей Шептицький висловив в Пастирському посланні «Пересторога перед небезпекою комунізму» (1933 р.). Антибільшовизм митрополита вплинув на його ставлення до німецької окупаційної влади, після вторгнення до Львова нацистських військ, саме цей момент, на думку багатьох дослідників, положив початок тих процесів через які Шептицький не отримав звання Праведника народів світу. Шептицький вітав німецькі війська, як визволителів від радянської влади.

Однак вже з початку 1942 р. ставлення митрополита Шептицького до німецького окупаційного режиму кардинально змінилося. Серед причин переосмислення Андреем Шептицьким нацистської політики виділимо посилення пере-

слідування євреїв німцями: масові депортації євреїв, створення таборів смерті та гетто у Львові. Реагуючи на злочини проти людяності, що здійснювали нацисти, у лютому 1942 р. Шептицький пише листа рейхсканцлеру Гімmlеру, в якому висловлює протест щодо знищення єврейського населення та використання українських допоміжних загонів у каральних операціях. 21 листопада 1942 року було видано пастирський лист митрополита Андрея Шептицького «Не убий», в якому він закликав до примирення політичних сил українського суспільства, засуджував політичні вбивства і попереджував про відлучення від церкви організаторів і виконавців таких злочинів. Намагаючись залучити якомога більше політичних сил до вирішення проблеми злочинів нацистів митрополит Шептицький пише листа до Ватикану, в якому повідомляє про усі звірства німецьких окупантів, нацистський режим називає «системою брехні, обману, несправедливості, грабунків» та використовує, характеризуючи переслідування євреїв, такі емоційні визначення як «скажені вовки, що накинулися на цей бідний народ» та «чудовиська» [1, с. 87].

У цей складний для євреїв період Андрей Шептицький як гуманіст приймає рішення щодо вжиття конкретних заходів з порятунку представників єврейського народу, адже, як зазначає Ігор Щупак «Шептицький у першу чергу є духовним лідером народу і усі його дії спрямовані на врятування та благополуччя його людей», а помилкові рішення щодо підтримки німецької окупації прийняті, на думку науковця, через недостатню інформованість митрополита [7, с. 11].

Завдяки діям митрополита Шептицького, його брата Климента (архімандрит Унівської Свято-успенської Лаври), близьких друзів, священників греко-католицької церкви в умовах німецької окупації було врятовано близько 200 євреїв, серед яких переважали діти. Їм давали фальшиві довідки про хрещення, українські імена, а потім розподіляли по жіночих та чоловічих монастирях та дитячих будинках. Деяким дітям студитські монахи допомагали перетинати румунський та угорський кордони [8]. Частина євреїв змогли втекти із львівського гетто та трудового табору, тим самим врятувавши своє життя. На Міжнародній науковій конференції центру «Ткума» «Митрополит Андрей Шептицький: дилема гуманістичного вибору в умовах тоталітарного режиму» свідок Геноциду Лілі Польман-Штерн характеризувала Андрея Шептицького та його дії наступним чином: «свята та шляхетна людина в найбільш негуманні часи історії, з ризиком для свого життя і для життя багатьох монахинь, монахів та священників, наважилася надати притулок євреям, яких переслідували, не тільки у своєму монастирі Св. Юра, а й за його рекомендацією, в стінах монастирів та притулків Унії та Студитського Уставу. Він відправив листи священникам, наказуючи зачитувати їх перед паствою всіх церков. В цих листах він попереджував свій народ: «будь-хто з тих, хто допомагає нацистам переслідувати євреїв – приречений на вічне прокляття» [2, с. 76].

Наведені вище факти про діяльність Андрея Шептицького в роки Другої світової війни та його ставлення до переслідування євреїв засвідчують

моральну значущість постаті Шептицького – людини, яка, незважаючи на небезпеку переслідувань та, навіть, страти, довела своє звання гуманіста та морального авторитета, врятувавши життя багатьох євреїв. Прикрим фактом є невизнання Яд Вашем митрополита Андрея Шептицького Праведником народів світу. Аналіз можливих причин цього явища викладений у висновках до наукової статті.

Висновки. Проблема надання звання Праведника народів світу має як історико-політичне, так і морально-етичне значення. Прецедент ненадання звання Праведника народів світу фактично ставить під сумнів моральні якості людини, що у випадку з греко-католицьким митрополитом Андреем Шептицьким ставить під сумнів сам статус митрополита як Духовного будівничого та національного лідера українського народу.

Наведені в статті факти біографії митрополита Андрея Шептицького засвідчують досить суперечливі дії та погляди щодо певних політичних подій. Характеризуючи постать Шептицького Роберт Маґочі писав про нього: «...український національний герой, якого підозрювали поляки і прославляли українці, екуменіст, якого знали і поважали західні релігійні кола та з пересторогою ставився Ватикан, гуманіст, що говорив про варварства нацистів і рятував євреїв, зрадник в очах радянської влади, бо співпрацював з нацистами, святий для українських католиків» [9].

Аналіз критеріїв надання статусу Праведника народів світу дозволяє стверджувати, що діяльність митрополита Андрея Шептицького відповідає наведеним нормам. Певні зауваження може викликати пункт щодо неможливого надання звання Праведника народів світу у випадку прагнення навернути єврея, якого рятує в іншу віру. Як було зазначено вище єврейським дітям надавали фальшиві довідки про хрещення та переховували в християнських монастирях, що дає певні підстави говорити про прозелітичний характер порятунку євреїв під час Голокосту. Але відсутня інформація щодо хрещення євреїв, яких рятували.

Причиною відмови Яд Вашем у наданні митрополиту Андрею Шептицькому звання Праведника народів світу є співпраця з окупаційним нацистським режимом, привітання гітлерівської армії у Львові, контакти з німецькими високопосадовцями. Постать митрополита Шептицького не можна розглядати поза історичним контекстом, адже антиукраїнський характер та репресії радянської влади (був розстріляний з родиною

навіть брат Андрея Шептицького – Лев) стали причиною прихильного ставлення митрополита до німецької влади, прихід якої на українські землі сприймався як звільнення від більшовизму. Іншою причиною лояльного ставлення до нацистської окупації було прагнення Андрея Шептицького мінімізувати її руйнівні наслідки для українців. Відомо, що митрополит наставляв своїх підлеглих утримувати українців від антинімецької діяльності, оскільки це може мати «жахливі наслідки» і поставити українців у ті ж умови, що і поляків [14, с. 94]. За вини Андрея Шептицького не загинула жодна людина в період окупації і погляди митрополита пережили еволюцію від прихильного ставлення до нацистського режиму до повного неприйняття його антигуманної сутності, наслідком чого і стали конкретні дії протидії Голокосту. На нашу думку, саме здатність Андрея Шептицького визнати свої помилки та виправити їх допомогою тим, хто був у небезпеці, розуміючи можливі трагічні наслідки і надає йому право мати почесне звання Праведника народів світу.

Клеймо колабораціоніста на Андрея Шептицького було накладено радянською владою, метою якої було знищити греко-католицьку церкву, як активну проукраїнську інституцію що мала значний вплив на світогляд населення Західної України. Трагування постаті Андрея Шептицького сучасною російською владою будується на радянському міфі, що сприяє стеретипізації образу митрополита у світі, як посібника нацистському режиму. Зважаючи на це, одна із ключових причин ненадання Яд Вашем Андрею Шептицькому звання Праведника народів світу має політичний характер та пов'язана з небажанням Держави Ізраїль отримати зайвий привід для конфронтації з Росією, особливо в умовах загострення ситуації навколо Сирії. Крім цього, є внутрішньополітичні причини ігнорування Яд Вашем проблеми митрополита Андрея Шептицького – значна кількість громадян Ізраїлю є вихідцями із СРСР, які частково продовжують вірити в радянські історичні міфи та негативно сприймають Андрея Шептицького, тому можливе надання митрополиту звання Праведника народів світу може стати причиною певного зменшення рейтингів політичних сил, які будуть позитивно реагувати на відновлення історичної справедливості.

Наприкінці, треба зазначити, що постать митрополита Андрея Шептицького та його позиція щодо євреїв є символом складної дилеми етично-динаміки у поглядах та відповідальності за свої помилки.

Список літератури:

1. Боляновський А. Особливості українсько-єврейських взаємин у Західній Україні у роки нацистської окупації. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Історична пам'ять про війну та Голокост»*. Київ, 2012. С. 66–90.
2. Польман-Штерн Л. Шана Великій Людині. *Проблеми історії Голокосту*. Вип. 4. Дніпропетровськ : Центр «Ткума», ПП Ліра ЛТД, 2007. С. 76–80.
3. Праведники народів мира. URL: <https://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/about.asp> (дата звернення: 04.02.2019).
4. Редлих Шимон. Моральні принципи в повсякденній дійсності: митрополит Андрей Шептицький і євреї в період Хлокоста и Второй мировой войны. *Проблеми історії Голокосту*. Вип. 3. 2006. Дніпропетровськ : Пороги, 2006. С. 86–94.
5. Сугацкая Н.В. «Праведники народів мира» в Україні / Н.В. Сугацкая. URL: <http://kpolisa.com/KP21/kp21-IV-2-SugatskayaNataliaVasilyevna.pdf> (дата звернення: 02.02.2019).
6. Сурмач О.І. Діяльність митрополита А. Шептицького в роки німецької окупації. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 42. С. 132–136. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npifznu_2015_42_28 (дата звернення: 04.02.2019).

7. Щупак І. Українські рятівники євреїв під час Голокосту. Праведники народів світу : Довідник. Дніпро : Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2016. С. 8–15.
8. Щупак Ігор. Українські рятівники євреїв під час Голокосту: питання історіографії. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2017. Вип. 27. URL: http://resource.history.org.ua/publ/Idvu_2017_27_16 (дата звернення: 02.02.2019).
9. Электронная еврейская энциклопедия. URL: <https://eleven.co.il/jewish-history/holocaust/14461/> (дата звернення: 03.02.2019).

References:

1. Bolianovskiy A. (2012). Osoblyvosti ukrainsko-ievreiskykh vzaiemyn u Zakhidnii Ukraini u roky natsytskoi okupatsii [Features of Ukrainian-Jewish relations in Western Ukraine during the Nazi occupation]. *Materialy Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii «Istorychna pamiat pro viinu ta Holokost»*. Kyiv, S. 66–90.
2. Polman-Shtern L. Shana Velykii Liudyni [Honor to a great man]. *Problemy istorii Holokostu: Naukovyi zhurnal*. Vyp. 4. Dnipropetrovsk : Tsentr «Tkuma», PP Lira LTD, 2007. S. 76–80.
3. Pravednyky narodov myra [The Righteous among the nations]. URL: <https://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/about.asp> (data zvernennia: 04.02.2019).
4. Redlikh Shimon. Moralnyye printsipy v povsednevnoy deystvitelnosti: mitropolit Andrey Sheptitskiy i evrei v period Khlokosta i Vtoroy mirovoy voyny [Moral Principles in Everyday Reality: Metropolitan Andrey Sheptytsky and the Jews in the period of Khlokosta and the Second World War]. *Problemi istorii Golokostu*. Vip. № 3. 2006. Dnipropetrovsk : Porogi. 2006. S. 86–94.
5. Sugatskaya N.V. «Pravednyky narodov mira» v Ukraine [The Righteous among the nations in Ukraine]. URL: <http://kpolisa.com/KP21/kp21-IV-2-SugatskayaNataliaVasilyevna.pdf> (data zvernennya: 02.02.2019).
6. Surmach O.I. Diialnist mytropolityta A. Sheptytskoho v roky nimetskoj okupatsii [Activities of Metropolitan A. Sheptytsky during the German occupation]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. Vyp. 42. S. 132–136. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npifznu_2015_42_28 (data zvernennia: 04.02.2019).
7. Shchupak I. (2016). Ukrainski riativnyky yevreiv pid chas Holokostu [Ukrainian Rescuers of Jews during the Holocaust]. *Pravednyky narodiv svitu : Dovidnyk*. Dnipro : Ukrainyskyi instytut vvychnennia Holokostu «Tkuma», S. 8–15.
8. Shchupak I. (2017). Ukrainski riativnyky yevreiv pid chas Holokostu: pytannia istoriohrafii [Ukrainian Rescuers of Jews during the Holocaust: Issues of Historiography]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*. Vyp. 27. URL: http://resource.history.org.ua/publ/Idvu_2017_27_16 (data zvernennia: 02.02.2019).
9. Elektronnyaya evreyskaya entsiklopediya. URL: <https://eleven.co.il/jewish-history/holocaust/14461/> (data zvernennya: 03.02.2019).